

اندیشه سیاسی متفکران مسلمان

جلد دهم

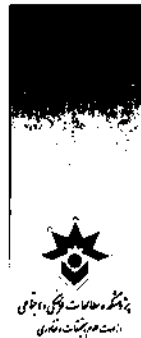
دکتر علی اکبر علیخانی

(دانشیار دانشگاه تهران)

و همکاران

پژوهشگاه مطالعات فرهنگی و اجتماعی
دولت هم تحقیقات و فناوری

اندیشه سیاسی متفکران مسلمان؛ جلد دهم

علی اکبر علیخانی و همکاران

(دانشیار دانشگاه تهران)

ناشر: پژوهشکده مطالعات فرهنگی و اجتماعی

ویراستار: حبیب‌الله مهرجو

صفحه‌آرا: سمیه شاه‌علی‌زاده

لیتوگرافی: تارنگ

چاپ اول: تابستان ۱۳۹۰

تیراژ: ۲۰۰۰

قیمت هر جلد: ۸۰۰۰ تومان

قیمت دوره: ۱۴۰۰۰۰ تومان

شابک دوره: ۰ - ۷۰ - ۵۵۶۷ - ۶۰۰ - ۹۷۸ - ۰ ج. ۰ - ۹ - ۸۰ - ۵۵۶۷ - ۶۰۰ - ۹۷۸

نشانی: تهران، خیابان پاسداران، خیابان شهید مومن نژاد (گلستان یکم)، شماره ۱۲۴، تلفن: ۲۲۵۷۰۷۷۷

سایت: www.iscs.ac.ir

پست الکترونیکی: info@iscs.ac.ir

کلیه آثار منتشره این پژوهشکده در جهت ایجاد فضای آزاد علمی و نظر شخصی نویسندگان محترم آن است و لزوماً مورد تایید پژوهشکده نیست.

سرشناسه: علیخانی، علی اکبر، ۱۳۴۷ -

عنوان و نام پدیدآور: اندیشه سیاسی متفکران مسلمان / علی اکبر علیخانی و همکاران.

مشخصات نشر: تهران: پژوهشکده مطالعات فرهنگی و اجتماعی، ۱۳۹۰.

مشخصات ظاهری: نوزده ج.

شابک: دوره:

۰ - ۷۰ - ۵۵۶۷ - ۶۰۰ - ۹۷۸ - ۰ ج. ۰ - ۹ - ۸۰ - ۵۵۶۷ - ۶۰۰ - ۹۷۸

وضعیت فهرست‌نویسی: فیا

موضوع: اسلام و سیاست

موضوع: دانشمندان اسلامی — نظریه درباره سیاست و حکومت

موضوع: فیلسوفان اسلامی — نظریه درباره سیاست و حکومت

شناسه افزوده: پژوهشکده مطالعات فرهنگی و اجتماعی

رده‌بندی کنگره: ۱۳۹۰ الف ۸۲ ع ۲۳۱/۲ BP

رده‌بندی دیوبی: ۴۹۷/۴۸۳۲

شماره کتابشناسی ملی: ۲۳۳۷۴۶۳

فهرست اجمالی

هفده	دیباچه پژوهشگرده
نوزده	مقدمه
۱	عبدالله مازندرانی / توحید محرمی
۲۹	سید عبدالله بهبهانی / بهرام نصراللهی زاده
۵۹	سید محمد طباطبائی / بهرام نصراللهی زاده
۸۹	شیخ فضل الله نوری / دکتر موسی نجفی
۱۱۳	امین الدوله / دکتر سید جواد طباطبائی
۱۵۱	عبدالله ندیم / محمد مالکی
۱۷۱	محمدحسین تبریزی / دکتر محمدسالار کسرائی
۱۹۵	ابوالحسن نجفی مرندی / دکتر محمدسالار کسرائی
۲۱۹	عبدالحسین لاری / دکتر سید جواد طباطبائی
۲۳۹	امیر علی هندی / دکتر علی اصغر حلبی
۲۵۲	عبده / دکتر مرتضی بحرانی
۲۷۵	اسماعیل محلاتی / دکتر محمد پزشکی
۳۱۷	آقاخان کرمانی / دکتر علی اکبر علیخانی
۳۴۷	کواکبی / دکتر سید علی محمودی
۳۸۱	سعد زغلول / اصغر صادقی یکتا
۳۹۹	نمایه ها

فهرست تفصیلی

هفده	دیباچه پژوهشکده
نوزده	مقدمه
	عبدالله مازندرانی / ترجمه محرمی
۱	مقدمه
۲	شرح حال
۲	۱. زندگی
۳	۲. آثار
	اندیشه سیاسی
۳	مازندرانی و مشروطیت
۸	حکومت مطلوب در دوران غیبت
۱۰	امور حسینه و عرفیه در زمان غیبت
۱۴	مشروعیت حکومت با مجلس شورای ملی
۱۷	حمایت از مصداق مجلس شورای ملی
۲۰	لزوم نظارت شرعی در قانون گذاری
۲۲	استقلال و امنیت کشور
۲۳	حرمت تقویت کفار از طریق معاملات
۲۴	امنیت خارجی جامعه مسلمانان
۲۵	یادگیری علوم مدرن و زبان خارجی
۲۶	جمع بندی

۲۸	منابع.....
----	------------

سید عبدالله بهبهانی / بهرام نصراللهی زاده

۲۹	مقدمه.....
۳۰	شرح حال.....
۳۰	۱. زندگی.....
۳۸	۲. آثار.....
	اندیشه سیاسی
۳۹	استبدادستیزی و آزاد یخواهی.....
۴۱	عدالت خواهی.....
۴۲	مشروطه خواهی.....
۴۴	شروع گرایي.....
۴۶	متن نامه مشروطه خواهان به مجلس.....
۴۶	پاسخ مجلس به نامه مذکور.....
۵۰	اقلیت ها.....
۵۱	نگرش نسبت به غرب.....
۵۵	جمع بندی.....
۵۶	منابع.....

سید محمد طباطبائی / بهرام نصراللهی زاده

۵۹	مقدمه.....
۶۰	شرح حال.....
۶۰	۱. زندگی.....
۶۵	۲. آثار.....
	اندیشه سیاسی
۶۶	ازاد یخواهی و استبداد ستیزی.....
۶۷	عدالت خواهی.....
۶۸	مشروطه خواهی و حکومت قانون.....
۷۲	اجرای شریعت اسلام.....
۷۴	متن نامه مشروطه خواهان به مجلس.....
۷۵	پاسخ مجلس به نامه مذکور.....
۷۷	نقش و جایگاه ملت در حکومت.....
۸۱	نوخواهی و نوگرایی.....
۸۳	وطن خواهی و استقلال کشور.....
۸۴	اقلیت ها.....

۸۵	جمع‌بندی
۸۷	منابع

شیخ فضل‌الله نوری / دکتر مرسی نجفی

۸۹	مقدمه
۹۰	شرح حال
۹۰	۱. زندگی
۹۲	۲. شرایط سیاسی اجتماعی
۹۴	۳. آثار
	اندیشه سیاسی
۹۵	مبانی فکری
۹۵	۱. اصلاح در جنبش مشروطیت
۹۶	۲. شبهه انقلابی نبودن و سابقه مبارزه نداشتن
۹۷	۳. اعتقاد به قبول نداشتن اصول اولیه مشروطه
۹۹	اتهام و اختلاف: مهم‌ترین آسیب سیاسی
۹۹	۱. تغییر مسئله از اسلام و بدعت، به آزادی و استبداد
۹۹	۲. ایجاد اختلاف؛ آغاز انحراف
۱۰۴	قاعده‌مندی و پایبندی به اصول
۱۰۴	۱. تبیین حدود واژه‌ها و نهادها
۱۰۵	۲. اصلاح با ضابطه اجتهاد
۱۰۸	استبداد سکولاریسم
۱۱۰	جمع‌بندی
۱۱۱	منابع

امین‌الدوله / دکتر سید جواد طباطبایی

۱۱۳	مقدمه
۱۱۳	شرح حال
۱۱۳	۱. زندگی
۱۱۶	۲. آثار
	اندیشه سیاسی
۱۱۶	قانون و اصلاحات
۱۲۱	موانع استقرار قانون
۱۲۹	کانون قدرت و انحطاط ایران
۱۴۹	جمع‌بندی
۱۵۰	منابع

عبدالله ندیم / محمد مالکی

۱۵۱	مقدمه
۱۵۱	شرح حال
۱۵۱	۱. زندگی
۱۵۳	۲. شرایط سیاسی اجتماعی
۱۵۸	۳. آثار
	اندیشه سیاسی
۱۵۹	غرب و استعمار
۱۵۹	۱. غرب و ترویج مفاسد
۱۵۹	۲. غربزدگی
۱۶۰	۳. استعمار غرب
۱۶۱	۴. انتقاد از سیاست‌های انگلیس
۱۶۳	شرق و جهان اسلام
۱۶۳	۱. علل عقب ماندگی شرق
۱۶۳	۲. سلطنت مشروطه در شرق
۱۶۴	ناسیونالیسم
۱۶۴	۱. اتحاد ملی پیروان ادیان الهی
۱۶۵	۲. دفاع از زبان عربی
۱۶۶	دفاع از کشاورزان و طبقه فرو دست
۱۶۶	جمع بندی
۱۶۹	منابع
	محمد حسین تبریزی / دکتر محمد سالار کرابی
۱۷۱	مقدمه
۱۷۲	شرح حال
۱۷۲	۱. زندگی
۱۷۳	۲. شرایط سیاسی اجتماعی
۱۷۴	۳. آثار
	اندیشه سیاسی
۱۷۵	مشروطیت و علل مخالفت با آن
۱۷۵	۱. مشروطیت
۱۷۸	۲. مخالفت با مشروطیت
۱۸۷	ترجیح استبداد بر مشروطیت
۱۸۹	مشروع خواهی

۱۹۰	جمع‌بندی
۱۹۳	منابع

ابوالحسن نجفی‌مهرندی / دکتر محمد سالار کرای

۱۹۵	مقدمه
۱۹۶	شرح حال
۱۹۶	۱. زندگی
۱۹۷	۲. آثار
	اندیشه سیاسی
۱۹۹	وجوب اطاعت از سلطان
۲۰۲	مخالفت مجلس شورا با اسلام
۲۰۳	۱. مضرات مجلس شورا
۲۰۹	۲. حرمت انتخاب وکیل در امور اجتماعی
۲۱۲	۳. حرمت قانون‌گذاری
۲۱۴	آثار و پیامدهای مشروطیت
۲۱۶	جمع‌بندی
۲۱۸	منابع

عبدالحسین لاری / دکتر سید جواد طباطبایی

۲۱۹	مقدمه
۲۱۹	شرح حال
۲۱۹	۱. زندگی
۲۲۱	۲. آثار
	اندیشه سیاسی
۲۲۲	ظلم
۲۲۵	نظام مشروطه
۲۲۶	بقا و زوال دولت
۲۲۹	قانون ملی
۲۳۳	مشروطه مشروعه
۲۳۶	جمع‌بندی
۲۳۸	منابع

امیر علی هندي / دکتر علی‌اصغر حلبی

۲۳۹	مقدمه
۲۴۰	شرح حال

۲۴۰	۱. زندگی
۲۴۱	۲. شرایط سیاسی اجتماعی
۲۴۲	۳. آثار
	اندیشه سیاسی
۲۴۲	نگرش نو به دین
۲۴۲	۱. نویسنده اصلاح گر دین
۲۴۳	۲. یک مقایسه
۲۴۴	اصول اندیشه اصلاحی
۲۴۴	۱. فوق طبیعی نبودن حضرت رسول ﷺ
۲۴۵	۲. تفسیر جدید احکام اجتماعی
۲۴۶	۳. اسلام نیرویی مترقی و تمدن ساز
۲۴۷	مفاهیم اساسی
۲۴۷	۱. سیاست عملی
۲۴۸	۲. زنان
۲۴۸	۳. وقف
۲۴۸	۴. مسئله خلافت
۲۵۰	جمع بندی
۲۵۲	منابع
	عیده/ دکتر مرتضی بحرانی
۲۵۳	مقدمه
۲۵۴	شرح حال
۲۵۴	۱. زندگی
۲۵۶	۲. شرایط سیاسی اجتماعی
۲۵۸	۳. آثار
	اندیشه سیاسی
۲۵۹	مواجهه اسلامی با غرب
۲۵۹	۱. کنش
۲۶۱	۲. واکنش
۲۶۲	سیاست گریزی و اصلاح دینی
۲۶۲	۱. تقدم اصلاح تربیتی و فرهنگی
۲۶۳	۲. عقل گرایی
۲۶۴	۳. وحدت جهان اسلام
۲۶۴	۴. پویایی و روز آمدی آراء

فهرست تفصیلی / سیزده

۲۶۵	مفاهیم سیاسی
۲۶۶	۱. خلافت
۲۶۷	۲. قانون
۲۶۸	۳. ملی‌گرایی به‌مثابه دوستی
۲۶۹	جمع‌بندی
۲۷۲	منابع

اسماعیل محلاتی / دکتر محمد پزشکی

۲۷۵	مقدمه
۲۷۶	شرح حال
۲۷۶	۱. زندگی
۲۷۷	۲. شرایط سیاسی اجتماعی
۲۸۴	۳. آثار
	اندیشه سیاسی
۲۸۴	مبانی فکری
۲۸۴	۱. قلمروی اجتماعی دین
۲۸۶	۲. بنیان‌های عرفی دولت مشروطه
۲۹۰	گونه‌شناسی حکومت مشروطه و مشروعه
۲۹۳	۱. حکومت فردی معصوم‌نژاد
۲۹۴	۲. حکومت سلطنتی مشروطه
۲۹۵	۳. حکومت فردی مستبده
۲۹۶	الگوی سلطنت مشروطه
۲۹۸	ارکان دولت مشروطه
۳۰۵	استبداد داخلی
۳۰۹	استعمار خارجی
۳۱۱	جمع‌بندی
۳۱۵	منابع

آقاخان کرمانی / دکتر علی‌اکبر علیخانی

۳۱۷	مقدمه
۳۱۸	شرح حال
۳۱۸	۱. زندگی
۳۲۰	۲. شرایط سیاسی اجتماعی
۳۲۷	۳. آثار
	اندیشه سیاسی
۳۲۸	مبانی فکری

۳۳۰	جامعه و حکومت
۳۳۰	۱. شکل‌گیری جوامع انسانی
۳۳۰	۲. شکل‌گیری دولت و حکومت
۳۳۱	۳. دین و حکومت
۳۳۳	۴. حکومت مطلوب
۳۳۴	ملی‌گرایی
۳۳۶	مسئله‌های سیاسی اجتماعی
۳۳۷	۱. استبداد و آزادی
۳۳۸	۲. عقب‌ماندگی
۳۳۹	۳. ناکارآمدی علم در ایران
۳۳۹	۴. زنان
۳۴۰	۵. وحدت جهان اسلام
۳۴۰	تاریخ و تاریخ‌نگاری
۳۴۲	غرب
۳۴۴	جمع‌بندی
۳۴۶	منابع
	کواکبی/ دکتر سیدعلی محمدی
۳۴۷	مقدمه
۳۴۹	شرح حال
۳۴۹	۱. زندگی
۳۵۰	۲. شرایط سیاسی اجتماعی
۳۵۲	۳. آثار
	اندیشه سیاسی
۳۵۲	طبیاع الاستبداد؛ زمینه‌ها و آموزه‌ها
۳۵۵	چستی استبداد
۳۵۷	تأثیرات اعتقادی، علمی و فرهنگی استبداد
۳۵۷	۱. تأثیر استبداد بر دین
۳۵۹	۲. تأثیر استبداد بر دانش
۳۶۱	تأثیرات سیاسی اجتماعی استبداد
۳۶۱	۱. تأثیر استبداد بر اخلاق
۳۶۳	۲. تأثیر استبداد بر تربیت
۳۶۵	۳. تأثیر استبداد بر بزرگی
۳۶۷	۴. تأثیر استبداد بر مال

۳۶۹	۵. تأثیر استبداد بر پیشرفت
۳۷۲	أمّ القری؛ زمینه و آموزه‌ها
۳۷۴	جهان اسلام
۳۷۴	۱. عوامل انحطاط مسلمانان
۳۷۵	۲. اسلام راستین
۳۷۶	۳. راه‌های حل مشکلات مسلمانان
۳۷۷	جمع‌بندی
۳۸۰	منابع

سعد زغلول / اصغر صادقی یکتا

۳۸۱	مقدمه
۳۸۲	شرح حال
۳۸۲	۱. زندگی
۳۸۲	۲. شرایط سیاسی اجتماعی
۳۸۴	۳. آثار
	اندیشه سیاسی
۳۸۴	پارلمان و قانون‌گرایی
۳۸۶	وظایف نمایندگان پارلمان
۳۸۹	تعهدات متقابل نمایندگان و مردم
۳۹۰	دولت و وظایف آن
۳۹۰	حکومت مطلقه
۳۹۱	ملی‌گرایی
۳۹۳	اقلیت‌های دینی
۳۹۴	حقوق زنان
۳۹۴	وحدت و همبستگی ملی
۳۹۵	جنبش ملی و طبقات اجتماعی
۳۹۵	جمع‌بندی
۳۹۷	منابع

نمایه‌ها

۳۹۹	نمایه کسان
۴۰۵	نمایه مکان‌ها
۴۰۹	نمایه موضوعی
۴۱۹	نمایه متفکران
۴۲۹	نمایه نویسندگان

دیباچه پژوهشکده

لیکن چو فرو شود کسی را خورشید در پیش نهد به جای خورشید، چراغ محصول پژوهشی کلان به نام اندیشه سیاسی متفکران مسلمان اکنون و سرانجام بر خوان مطالعه و استفاده اهل دانش و فضل قرار می‌گیرد. اما کدام انگیزه ما را به صلابت یاران جهت پذیرا شدن از این طعام معنوی فرا می‌خواند؟ آیا اینجا و در میانه این چند جلد کتاب، محصولی درخور مخاطب و متناسب با میراث علمی و تمدنی ما عرضه شده است؟ این پرسش را لختی وامی‌نهیم و تعریضی می‌زنیم به وضعیتی که در آن، پندار، گفتار و کردار ما جامه هستی به خود می‌گیرد و از خود می‌پرسیم «ما ایرانیان، اکنون کجاییم؟» البته که ارائه پاسخ به این پرسش، در این مجال، نه در توان ماست و نه هدف ما؛ ولی این اندازه آشکار است که ارائه پاسخ منوط به شناخت وضع تفکری است که از ذهن و زبان ما ایرانیان ساطع و جاری می‌شود. اینکه وضع تفکر ما به طور عام و وضعیت تفکر سیاسی به طور خاص چگونه است، درست ایستگاه تامل ما در طرح چنین مجموعه‌ای از مقالات بوده است و از میان همه مولفه‌های کنونی وضع معرفتی ما ایرانیان، یکی بیش از سایر موارد، مشوق ما برای پژوهش و تالیف این مقالات شده است و آن آنکه معرفت ما - از میان سایر شرایط - وضع گسسته‌ای را تجربه می‌کند. این مولفه‌ای است برآمده از پژوهش‌های سابق و دغدغه‌های لاحق، به نحوی که تقریباً می‌توان گفت در خصوص آن تقریباً «اجماع معرفتی» وجود دارد. با نگاه به گسست پیش‌گفته این سروده پارسی به ذهن تبادر می‌یابد که:

آن مصر مملکت که تو دیدی خراب شد و آن نیل مکرمت که شنیدی سراب شد
نحل از کجا چرد که گیا زهر ناب شد و آن بوترب علم به زیر تراب شد

البته این وضع رو به سستی و ناامیدی ندارد بلکه نخست پیامد نیک آگاهی از آن گسست، خود ایجاد انگیزه و شوق به سوی آینده‌ای روشن است که راه آن، کوشش جدی و صادقانه است:
اندر این ره می‌تراش و می‌خراش تا دم آخر دمی غافل مباش

با در نظر داشت این «اصل موضوع»، اکنون روشن است که شناخت در وضعیت گسست و فراموشی تاریخ و اندیشه تاریخی و عمل برخاسته از آن، از واقعیت فاصله می‌گیرد و سرانجام هیمنه سرگرانی و خیمه سرگردانی را بر دارندگانش استوار می‌سازد به نحوی که عالم و عامل آن، چه بسا به امور غیرواقعی و تخیلی بیردازد و از زندگی عینی فاصله بگیرد؛ یا به واسطه فرو رفتن در امور بی‌سرانجام و روزمرگی فکری، از شور و شوق و حرکت بازماند؛ این در حالی است که بزرگان سنت فکری ما گوشزد کرده‌اند که راه معرفت، ممتد و پیوسته است و حتی «یقین» هم مایوی برای سکونت نیست.

اکنون، و در شرایط گسست، «دانش سیاسی موجود» نیز مخدوش توقعات و دستخوش توهمات شده است و فاقد وجوه بسیاری است که از مولفه‌های اساسی معرفت سیاسی است. به عنوان مثال، بسیار دیده می‌شود که در آنچه معرفت سیاسی می‌خوانندش، «حق یافت می‌نشود»، حتی اگر مراد از آن همه تقلا و تلاش، حق بوده باشد؛ چرا که در گام نخست، «دارنده» حق، یعنی انسان، به فراموشی سپرده شده است. این در حالی است که حق، موهبت بی‌بدیل خدای رحمان به آدمیان است. در شرایط غفلت از تاریخ اندیشه، انسان‌دوستی به وضعیت بی‌توجهی به انسان مبدل می‌شود. این وضعیت، یعنی انقطاع از میراث فکری و در نتیجه آن، فراموشی انسان نزد عموم پژوهشگران ما، شمع‌ای سراسری و نعتی عالمگیر به خود گرفته است.

در این میان، «معرفت سیاسی» که خدای معارف انسانی است و «دانش هدف» می‌باشد و قرار بوده و هست که «هدف دانش» را شناسایی و تعریف و تمهید کند، در چرخه عوامل سلبی و ایجابی متعدد، بدانجا کشیده شده است که نه از همه آن اطلاعی در دست است و نه آنچه هست تماماً کارا شده است. در نتیجه می‌بینیم که آشکار و پنهان معرفت سیاسی، در بهترین حالت، و در کشاکش گرایش‌ها و گروه‌های بی‌آغاز و بی‌انجام، ندانسته به یک تفنن یا گاهی ابزار تقلیل یافته است. این وضعیت برای ملتی که در سابقه‌اش به «دروغ‌سوزی» و «حق‌سازی» متصف است و در لاحق‌اش «حق و عدالت» را شعار و هدف خود قرار داده بسی سخت و تامل‌برانگیز است؛ بسیاری از جنبش‌های اجتماعی در پهنه ایران فرهنگی و در گستره تاریخ برخاسته از همین نگرانی بوده است. به نحوی که می‌توان از یک زاویه انقلاب اسلامی ایران را نیز به عنوان اعتراضی به این وضعیت خواند.

هدف از تالیف و انتشار این مجموعه، تذکره‌ای است پایدار مبنی بر «نگسستن» از کلیت سنت اندیشه، و رویگردانی از گسستی که بر ما وارد آمد، و از ما گرفت آنچه را که اکنون حسرتش را بر لب و بارش را بر دوش می‌کشیم. بنابراین اگر داد سخن می‌رود که «وضع معرفتی ما گسسته از تاریخ خود» است، بیداد سکوت نسبت به «تاریخ اندیشه بشری» را هم روا نمی‌دارد؛ البته که شرایط بومی و محلی را باید در نظر داشت. اما نکته اینجاست که در نظر داشتن اقتضائات، خود اقتضای معرفت است نه ناشی از تحمیل سیاست‌های سیاست و اقتصاد و فرهنگ. پژوهشکده مطالعات فرهنگی و اجتماعی وزارت علوم، تحقیقات و فناوری با احتساب یک آگاهی و یک هشدار (آگاهی در باب گسسته بودن وضع معرفت ما و هشدار در باب نگسستن از کلیت میراث فکری بشر) مجموعه نوزده جلدی اندیشه سیاسی متفکران مسلمان را تقدیم می‌دارد و معترف است که «جنتا بیضاعة مزجاة»، اما انتظار «أوف لنا الکیل» را نداریم؛ بلکه چشم به راه نقد و گفت‌وگوی شما هستیم.

مقدمه

«ملتی که تاریخ نداند مجبور به تکرارش خواهد بود»^۱ و ملتی که تاریخ اندیشه نداند به ائتلاف سرمایه‌هایش محکوم است. آگاهی و شناخت انتقادی و روشمند از میراث علمی و تمدنی گذشته با هدف شناخت تاریخ اندیشه، ضرورتی انکارناپذیر برای هر ملتی است که می‌خواهد با تکیه بر بنیان‌های علمی و فرهنگی خود و با توسل به مؤلفه‌های هویتی خویش، موجودیت خود را در عصر جهانی شدن حفظ نماید و متفعل نباشد، چه رسد به اینکه درصدد احیای تمدن افول‌یافته یا بنیان‌گذاری تمدن جدید باشد، که در این صورت ضرورت دو چندان خواهد شد. دلیل ضرورت این است که برای زندگی مطلوب در نیای امروز، نمی‌توان به شناخت مسائل و حل مشکلات سیاسی اجتماعی و طراحی و تدوین برنامه پیشرفت و رشد اقدام نکرد، برای شناخت و حل این مسائل و مشکلات و داشتن برنامه، نمی‌توان نظام‌ها و نهادهای پیچیده و کارآمد سیاسی اجتماعی بنا نهاد، و برای بنا نهادن نظام‌ها و نهادهای کارآمد سیاسی اجتماعی، نمی‌توان اندیشه و نظریه نداشت، و برای داشتن اندیشه و نظریه‌ای که بتواند مبنای نظام‌ها و نهادهای سیاسی اجتماعی و منشأ حل مسائل و مشکلات باشد، نمی‌توان آنها را از دیگران به عاریه گرفت، یا از جوامع و تمدن‌های دیگر که بستر فرهنگی، اجتماعی و اعتقادی متفاوتی با این جامعه دارند، وارد کرد، و برای تولید و تملک اندیشه‌ها و نظریه‌هایی

۱. این مضمون با عبارات گوناگون و منسوب به اشخاص متعدد، رایج است؛ اما معروف‌ترین آنها از زبان «جورج سانتایانا» فیلسوف آمریکایی بیان شده است. او می‌گوید: «کسانی که نتوانند گذشته را به یاد بیاورند، محکوم به تکرار آن هستند» (George Santayana, *The Life of Reason*, Volume 1, 1905). یا «کسانی که از تاریخ بیاموزند، محکوم به تکرار آن هستند» و یا «کسانی که نتوانند گذشته خود را به یاد بیاورند، محکوم به تکرار اشتباهات خویش اند» و یا «کسانی که تاریخ نخوانند، محکوم به تکرار آن هستند» و «کسانی که نتوانند از اشتباهات پیشین خود درس بگیرند، محکوم به تکرار آنها هستند».

که متفاوت و بیگانه با مبانی فرهنگی و اجتماعی جامعه مورد نظر نباشند، نمی‌توان به سایر اندیشه‌ها و نظریه‌های مربوط در طول تاریخ آن جامعه و فرهنگ و تمدن آن توجه نکرد و آنها را فرا نگرفت. جامعه، فرهنگ، و تمدن/ایران و اسلام نیز از این قاعده مستثنا نیستند.

از این نظر، اندیشه و نظریه بی‌ریشه، آن‌چنان که شایسته است، نه می‌تواند دوام بیاورد. نه می‌تواند منشأ حل مشکلات و مسائل سیاسی اجتماعی باشد، و نه می‌تواند موجب رشد و پیشرفت و تعالی شود؛ زیرا چنین دانش و اندیشه‌ای، انسان اجتماعی را در تعلیق نگه می‌دارد و انسان معلق به جای نگرستن، جویدن و با مخاطره به سوی مرزهای پویایی، تکاپو و خلاقیت رفتن، در دشت سکون سکنی می‌گزیند و در باتلاق ایستایی گرفتار می‌آید و از مدنیت باز می‌ماند و دو روزه حیات را چنان بی‌معنا و حیران بین این نظریه و آن نظریه سپری می‌کند که دیروز و امروزش، یکی می‌شود و این همان چیزی که امامان ارجمند شیعه آن را «غبن» آشکار نامیده‌اند.^۱ مسئولیت در قبال آن ضرورت، به همان‌سان که تکلیفی عینی است، حقی است که در قلمروهای مختلف، قامت‌های متفاوت به خود می‌گیرد. اندیشه سیاسی به مثابه حوزه‌ای معرفتی که جَوَلاَن قلم و سیلان ذهن در آن بسیار پر مخاطره و مسئولیت‌آور است، آن ضرورت را در واکاوی و بازخوانی مقولاتی پی می‌گیرد و بها می‌دهد که دست سرنوشت و سر دست‌نوشت هر ملت را رقم می‌زند: حکومت، عدالت، حق، سلطنت، امامت، خلافت، سعادت، و غیره.

شاید بتوان مجموعه حاضر را گامی اولیه و آغازین در جهت شناخت و بازخوانی دانش و تمدن اسلام و ایران در حوزه اندیشه سیاسی به حساب آورد؛ کاری که بالاخره روزی باید آن را در مقیاس کلان و همه‌جانبه در تمامی حوزه‌ها و رشته‌های علوم انسانی انجام دهیم و بدون پیمودن این مسیر در ده‌ها موضوع علمی و تخصصی - و البته به صورت عمیق و جدی - به بازنگری، بازسازی یا بنای تمدن جدید اسلامی ایرانی قادر نخواهیم بود. در خصوص این مجموعه چند نکته به شرح زیر قابل ذکر است:

۱. درباره مفاهیم «فلسفه سیاسی»، «اندیشه سیاسی»، «نظریه سیاسی»، «ایدئولوژی سیاسی» و «کلام سیاسی»، در جای دیگر توضیح داده‌ایم و به خصوص بین «اندیشه سیاسی اسلام» و «اندیشه سیاسی در اسلام» که موضوع بحث ماست تفکیک قائل شده‌ایم.^۲ در اینجا به تکرار آنها نمی‌پردازیم. هدف ما در این مجموعه، معرفی اجمالی دیدگاه‌های سیاسی اجتماعی

۱. من استوی یوماء فهو مغبون. حر عاملی. وسائل الشیعه، قم: موسسه آل البیت، ۱۴۰۹، جلد ۱۶، ص ۹۴، حدیث ۲۱۰۷۳.

۲. ر.ک. علی‌اکبر علیخانی و همکاران، روش‌شناسی در مطالعات سیاسی اسلام، تهران: انتشارات دانشگاه امام صادق (ع)، چاپ دوم، ۱۳۸۸، صص ۲۳-۲۷؛ علی‌اکبر علیخانی و همکاران، اندیشه سیاسی در جهان اسلام، تهران: پژوهشگاه علوم انسانی، فرهنگ و مطالعات اجتماعی جهاد دانشگاهی، ۱۳۸۴، صص ۱۰-۲.

دانشمندان مسلمان بوده است، نه آنکه مباحث مطرح شده را، لزوماً با شاخص‌های فلسفه سیاسی، اندیشه سیاسی یا سایر مفاهیم، سنجیده و انتخاب کرده باشیم، بلکه برخی از مباحث مطرح شده صرفاً نظرات یا دیدگاه‌های سیاسی متفکران مسلمان است. هر چند در اینجا «متفکر» را با تسامح و به معنی عام آن، به کار برده ایم، ولی اگر در علوم انسانی و اجتماعی به دقت نظر کنیم، دست کم، سه سطح و نه مرتبه علمی از یکدیگر قابل تفکیک اند که به ترتیب، عبارتند از:

دانشمند	صاحب نظر	بهره‌بردار
متفکر، نظریه پرداز، فیلسوف هر حوزه	تحلیل گر، متخصص، محقق	کاروان، کارشناس، کارشناس ارشد

تعاریف و شاخص‌های هر کدام از سطوح و مرتبه‌های علمی فوق در مقاله «درآمدی بر اندیشه سیاسی در ایران و جهان اسلام؛ طرح چند مسئله»، در ابتدای جلد اول همین مجموعه آمده است. نکته این است که در این مجموعه در پی تبیین اندیشه‌های صرفاً متفکران، نظریه پردازان یا فیلسوفان سیاسی اجتماعی نبوده ایم؛ شاید برخی از اندیشمندان مورد بحث در حد محقق یا متخصص باشند ولی به دلیل اهمیت دیدگاه‌هایشان در آن شرایط زمانی و مکانی که می زیسته اند، مورد بحث قرار گرفته اند. همچنین دیدگاه‌های برخی صاحب نظران معاصر جهان عرب در این مجموعه مورد مطالعه قرار گرفته، که هم سطح آنان در ایران بسیارند و جایشان در این مجموعه خالی است؛ این نقصان به دلیل برخی محدودیت‌ها و مشکلات بوده که در ادامه به برخی از آنها اشاره می شود، امید که در آینده این مهم صورت پذیرد.

۲. در این مجموعه، نویسنده هر مقاله نقش اصلی را در معرفی نوع دیدگاه‌های سیاسی متفکر مربوطه داشته است؛ بر این اساس، چه بسا متفکری با داشتن نظرات و آرای سیاسی پراکنده، آن چنان منسجم و نظام مند معرفی شده باشد که خواننده بتواند آن مباحث را با شاخص‌های اندیشه سیاسی بسنجد و آن متفکر را دارای اندیشه سیاسی قوی و قابل اعتنا بیابد و چه بسا، یک محقق محترم اندیشه‌ها و حتی فلسفه سیاسی یک متفکر عمیق و جدی را به گونه ای ارائه کرده باشد، که خواننده آن مقاله تصور کند متفکر مورد بحث بضاعت فکری چندانی نداشته است؛ بنابراین هر مقاله در درجه اول، حاصل برداشت و خوانش محقق مربوطه از آن متفکر به حساب می آید، البته خوانشی که می تواند زمینه را برای انجام تحقیقات بعدی فراهم آورد.

۳. هدف اصلی این مجموعه، ارائه گزارش و تصویری از مباحث سیاسی متفکران مورد بحث بوده است. اقداماتی از قبیل نقد، تحلیل، نظریه پردازی، تطبیق مباحث متفکر با مسائل امروز، استخراج و تدوین نظام فکری، استنباط و ارائه راه حل و مواردی از این قبیل، در دستور کار نبوده است، اینها موارد مهم و ضروری است که در مراحل بعد باید انجام پذیرد، اگر چه

در موارد معدودی برخی نویسندگان محترم این مجموعه نیز به بعضی از موارد فوق اهتمام داشته‌اند.

۴. نحوهٔ چینش مقالات از جلد نخست تا جلد نوزده، به ترتیب تاریخ تولد بوده است. تجربه‌های مشابه نگارنده نشان داده که چینش و دسته‌بندی اندیشمندان سیاسی براساس شاخص‌های موضوعی، گفتمانی، جغرافیایی، حوزه تخصصی و... به صورت دقیق و جامع و مانع امکان‌پذیر نیست و خلافاً، هم‌پوشانی‌ها و ناسازگاری‌های متعددی را موجب می‌شود. چینش به ترتیب تاریخ، ضمن داشتن منطقی روشن، خط سیر رشد و تکامل این حوزه از دانش و تأثیر و تأثرهای مقابل را نیز نشان می‌دهد.

۵. اگرچه هدف و خواست قلبی نگارنده این بود که مجموعه حاضر، مجموعه‌ای کاملاً تخصصی و به لحاظ علمی عمیق، و جامع و مانع باشد، ولی عملاً این گونه نشد و نمی‌توانست بشود، زیرا دانش و پژوهش به تدریج و گام به گام رشد می‌کنند. در حالی که قبل از انجام این تحقیق، کل جامعه علمی ما بیش از پنجاه متفکر سیاسی نمی‌شناخت، معرفی و تحقیق آرای سیاسی بیش از پانصد متفکر (که از آغاز مدنظر بود)، آن هم به صورت عمیق و جامع چگونه می‌توانست امکان‌پذیر باشد؟ حتی اگر بتوان پژوهشگرانی یافت که حاضر باشند چندسال وقت خود را برای تحقیق و تبیین اندیشهٔ سیاسی یک دانشمند صرف نمایند، با وضعیت فقر بودجه‌ای مؤسسات پژوهشی و پژوهشکده‌های علوم انسانی، بودجهٔ این کار چگونه می‌توانست تأمین بشود؟ این بود که به ناچار به استفاده از توان موجود نیروهای متخصص راضی شدیم؛ از این رو، مجموعه حاضر نه آینه تمام‌نمای فرهنگ و تمدن ایران و اسلام در حوزهٔ اندیشهٔ سیاسی است، و نه نمایندهٔ کامل افکار سیاسی دانشمندان مورد بحث، بلکه مقدمه‌ای برای نشان دادن راهی است تا استادان و پژوهشگران اولاً بتوانند برخی از متفکران را به صورت اولیه بشناسند و در آینده به طور مبسوط به تحقیق در اندیشه‌های آنان بپردازند، و ثانیاً مسیر برای شناسایی سایر متفکران مسلمان و تحقیق و تبیین اندیشه‌های آنان باز شود.

۶. سطوح علمی مقالات این مجموعه متفاوت است. اینجانب چندان از مدیریت خود و ارائهٔ مجموعه به شکل کنونی احساس رضایت نمی‌کنم، زیرا هم توان خود، هم توان سایر محققان این حوزه، و هم توان موجود در جامعهٔ علمی کشور را بسیار بالاتر از سطح این اثر می‌دانم، اما چه کنیم که به‌خصوص در پژوهش‌های علوم انسانی همیشه اسیر واقعیت‌های تلخ و ناخواسته بوده‌ایم که مهم‌ترین آنها کمبود بودجه و زمان است؛ اگر سایر مسائل مربوط به خلیقات و منش‌ها و نحوهٔ تعاملات و مواجهات فردی و اجتماعی کوتاه‌بینانه و ده‌ها مشکل و

دردسر اداری و حاشیه‌ای دیگر را که انرژی و توانی به مراتب بیش از متن به خود اختصاص می‌دهند اضافه کنیم، باید بگوییم که این مجموعه در یک شرایط بحرانی و اضطراب و اضطراب تهیه و آماده گردید. اینجانب حتی از عمق علمی و تحلیلی مقالات خودم ناخرسندم، چون می‌توانست و می‌بایست بسیار بهتر و عمیق‌تر از این باشد، ولی عملاً دو راه بیشتر وجود نداشت، یا تهیه و ارائه مجموعه‌ای در همین سطح، به این امید که در آینده و برای آیندگان راه برای ادامه بهتر باز شود، و یا توقف کار و منتشر نکردن این مجموعه، و ما در این میان راه اول را برگزیدیم. با این حال، توان، انگیزه و زمینه وجود دارد که در صورت فراهم شدن امکان و شرایط، نسخه‌ها و دوره‌های بعدی این مجموعه با عمق علمی و گستره بسیار بیشتر مورد تحقیق و نشر قرار گیرد.

۷. مجموعه نوده جلدی حاضر با تمام ضعف‌ها و کاستی‌هایی که دارد برای نخستین بار است که در دنیا انجام می‌شود و استادان و پژوهشگران این حوزه یا مراکزی که در دنیا در این زمینه کار می‌کنند با اطلاع از آن ابراز تعجب و ستایش کرده‌اند. کارهای مشابه با فاصله زیاد و محدودتر که به نوعی با این مجموعه در یک دسته قرار می‌گیرند عبارتند از: نخست کتاب‌های تک‌جلدی و در چند مورد دو تا سه جلدی، که تعداد اندکی از متفکران سیاسی مهم مسلمان را در طول تاریخ یا متفکران سیاسی یک دوره خاص را مورد بررسی قرار داده‌اند. دوم آثار و دایرةالمعارف‌هایی که اندیشه‌های کلی یا زندگی‌نامه اندیشمندان را در مجلدات متعدد معرفی کرده‌اند ولی بر موضوع خاصی تمرکز نداشته‌اند. اهمیت خاص این مجموعه در تخصصی بودن آن است که صرفاً بر اندیشه سیاسی متمرکز شده است.

۸. این تحقیق، پس از شناسایی اولیه متفکران و دانشمندانی که دارای آثار سیاسی بودند و تعداد آنها به بیش از پانصد نفر می‌رسید و پس از مراحل شناسایی پژوهشگران، با سفارش نگارش مقالات از سال ۱۳۸۶ آغاز شد و در طول دو سال، به تدریج، برای حدوداً ۱۰۰۰ پانجاه تن از متفکران به‌طور مستقیم توسط پژوهشکده سفارش نگارش مقاله داده شد، ولی در حین کار برخی از آنها به دلیل در دسترس نبودن منابع یا موانع احتمالی دیگر متوقف گردید. مراحل سفارش مقالات، ارزیابی آنها، انجام اصلاحات و نهایی کردن مقالات حدود سه سال طول کشید. از نیمه دوم سال ۸۹، مراحل نهایی ویرایش علمی و محتوایی و پردازش آنها برای انتشار اثر آغاز گردید؛ در این مرحله، به ناچار برخی مقالات را که به رغم ارزیابی و تأیید قبلی، از معیارهای علمی لازم و مورد نظر برخوردار نبود کنار گذاشتیم و مجموعه را بدون آنها آماده‌سازی و منتشر نمودیم.

۹. نگارنده به ضرورت و به اقتضای وظیفه‌ای که در این مجموعه داشت مقالات را چند بار بازبینی، اصلاح، و ویرایش علمی کرد. در برخی موارد تغییرات و دخل و تصرف‌ها از حد معمول گذشت که از نویسندگان محترم پوزش می‌طلبم - و البته نسخه نهایی مقاله به تأیید همه عزیزان رسید. اما محتوای دیدگاه‌های نویسندگان محترم مقالات به همان صورت حفظ شد. به هر حال، و از آنجا که هر مقاله این مجموعه خوانش یک محقق از متفکر مربوطه است، ممکن است آن خوانش در مواردی نادرست باشد یا شاید بتوان به انحاء دیگری هم به تفسیر آن متفکر پرداخت. آنچه مسلم است هرکس از منظر خودش به تفسیر و معرفی متفکران مورد بحث پرداخته است. و ممکن است این نوع تفسیر و خوانش، از نظر نگارنده این سطور که مدیر مجموعه هم بوده مناسب نبوده باشد، ولی ما نوع تفسیر و خوانش تمام محققان ارجمنند را محترم شمردیم و آن را به همان صورت آوردیم، باشد که راه برای خوانش‌های متفاوت‌تر و تبادل دیدگاه‌ها در آینده فراهم‌تر گردد. ضمن اینکه عمق علمی مقالات هم به اقتضای کار متفاوت است.

۱۰. تلاش بر این بود که به لحاظ شکلی تمام مقالات مجموعه سبک و سیاقی کمابیش واحد داشته باشند، اگرچه تا حد زیادی موفق بوده‌ایم ولی در برخی موارد جزئی ناهمخوانی‌هایی وجود دارد و این امر به نویسندگان محترم مقالات باز می‌گردد، به هر حال، ساختار شکلی مقالات با اندکی تسامح بسته شده است.

۱۱. در خصوص تاریخ تولد و فوت متفکران مورد مطالعه، به شرح زیر معیارهایی را برگزیده‌ایم: در مورد تاریخ هر کدام که اختلاف نظر بود، قول اتوی را برگزیدیم، اگر دو تاریخ در منابع ذکر شده بود و هیچ کدام ارجحیت نداشت، در تولد، تاریخ مقدم و در مرگ، تاریخ متأخر را مبنای محاسبه قرار دادیم. در مواردی که تولد یا مرگ بین دو تاریخ ذکر شده بود، میانگین و حد وسط را ملاک قرار دادیم و اگر حد وسط عدد زوج بود، در تولد، عدد متقدم و در مرگ، عدد متأخر را معیار گرفتیم. در تعیین و نگارش نوع تاریخ‌ها، برخلاف رویه موجود که «ه. ق» یا «ه. ش» می‌نویسند، به «ق» برای قمری و «ش» برای شمسی اکتفا کردیم چون ذکر یا عدم ذکر هـ یا هجری تأثیری در روشن‌تر شدن آن نداشت.

۱۲. جای بسیاری از متفکران مهم در این مجموعه خالی است. چون حدود هفتاد مورد از مقالات عقد قرارداد شده به نتیجه نرسید، حدود چهل مورد به این دلیل که منابع اصلی متفکران در دسترس نبود و فعلاً چاره‌ای جز چشم‌پوشی از آنها وجود نداشت، و حدود سی مورد از آنها که برخی مربوط به اندیشمندان مهم نیز بود، به این دلیل حذف شدند که

مقالات شایسته و قابل قبولی توسط محقق مربوطه ارائه نگردید؛ و در برخی موارد محققان محترم کار را به افراد دیگری واگذار کرده بودند و در اواخر کار هم به دلایلی، و به طور خاص به دلیل ضیق وقت، دست ما برای هر اقدامی برای نگارش مقاله جدید بسته بود. نتیجه آن شد که هم‌اکنون ما اندیشه این متفکران بزرگ را در دست نداریم و امیدواریم که این مهم در آینده صورت پذیرد.

۱۳. در سال ۱۳۷۹ طرحی پژوهشی با عنوان «اندیشه سیاسی در جهان اسلام بعد از فروپاشی عثمانی» در پژوهشگاه علوم انسانی و اجتماعی جهاد دانشگاهی به همت دفتر مرکزی جهاد دانشگاهی و با مدیریت اینجانب شروع شد. این طرح با حمایت‌های بی‌شائبه جناب آقای دکتر حمید امین/اسماعیلی معاون محترم پژوهشی وقت جهاد دانشگاهی در پنج جلد به نتیجه رسید که اندیشه سیاسی بیش از شصت متفکر را مورد تحقیق قرار داده بود، از آن مجموعه فقط جلد اول و دوم به زیور طبع آراسته و به جامعه علمی کشور تقدیم گردید. در مراحل آماده‌سازی مجموعه حاضر، طی قراردادی، نتایج آن طرح به این پژوهشکده واگذار شد و حدود چهل مقاله آن بنا بر اصلاحاتی در این مجموعه مورد استفاده قرار گرفت، که در اینجا وظیفه خود می‌دانم از زحمات و همکاری‌های جناب آقای دکتر حمید امین/اسماعیلی، دکتر حسینعلی قبادی رئیس محترم سابق پژوهشگاه علوم انسانی و اجتماعی جهاد دانشگاهی و جناب آقای محمدجواد چیت‌ساز سرپرست محترم این پژوهشگاه صمیمانه سپاسگزاری کنم.

۱۴. یکی از مؤسسات پژوهشی پیش‌تاز و پیشگام در حوزه اندیشه سیاسی متفکران مسلمان و عمدتاً فقها، پژوهشگاه فرهنگ و علوم اسلامی قم است که پژوهش‌های ارزشمندی در این خصوص انجام داده است. در ابتدای شروع این طرح، در جلساتی در این پژوهشگاه و با حضور مدیران محترم ذریبط، از آنان خواستیم که از محققانشان بخواهند با این مجموعه همکاری نمایند و این عزیزان در جهت اعتلای علم و دانش کشور و رشد و اشاعه میراث علمی مسلمانان، این درخواست را پذیرفتند و به وعده خود عمل کردند، و این مجوزی برای ما بود تا با محققان این مرکز وارد گفت‌وگو شویم و برای نگارش مقاله جدید یا بازبینی و به روزرسانی تحقیقات گذشته خود، به توافق برسیم. هم‌اکنون حدود چهل مقاله در این مجموعه جزء این دسته است و برخی از اینها قبلاً در قالب کتاب یا مقاله منتشر شده‌اند، لازم است از لطف و همکاری استادان و مدیران ارجمند آن زمان و کنونی این پژوهشگاه جناب حجت‌الاسلام دکتر محمدتقی سبحانی، جناب حجت‌الاسلام دکتر احمد مبلغی و حجت‌الاسلام دکتر نجف لک‌زایی صمیمانه سپاسگزاری کنم که بخشی از این مجموعه مرهون افق‌های بلند نگاه و روحیه همکاری آنان است.

در به ثمر نشستن این مجموعه، عزیزان زیادی همکاری داشتند که بی‌مدد آنها کار به انجام نمی‌رسید. نویسندگان محترم مقالات در رأس قرار دارند که با عشق و انگیزه متعالی، به نگارش مقالات و انجام اصلاحات اقدام کردند. جناب آقای دکتر محمدباقر خرمشاد پس از اطلاع از شروع این کار، زمینه ادامه آن را فراهم کردند و همیشه مشوق و حامی آن بودند؛ تداوم این کار و به ثمر نشستن آن تا مرحله نشر، مرهون مساعدت و حمایت جناب آقای دکتر غلامرضا خواجه‌سروی است. جناب آقای دکتر ماشاءالله یوسفی مدیریت اجرایی این طرح کلان و ملی را بر عهده داشتند همچنین جناب آقای دکتر مرتضی بحرانی، جناب آقای محمدعلی پورحنیفه، جناب آقای دکتر شریف لک‌زایی، جناب آقای مهدی نادری باب اناری، جناب آقای امید شفیع قهرخی، جناب آقای دکتر احمد بستانی و جناب آقای میثم آقادی هر کدام در فرایند کار مقبل رحمانی شدند. سرکار خانم‌ها سمیه پاشایی، زینب حداد خسروشاهی، پریسا نصیری و عاطفه حافظی در امور مختلف اداری و از جمله مدیریت تایپ و اصلاح مجلدات متعدد این کار بزرگ نقش اساسی داشتند؛ زحمات پیگیر و ارزشمند جناب آقای عماد احسانی مدیر انتشارات پژوهشکده در مدیریت نشر این مجموعه، هم در امور سخت‌افزاری و نظارت فنی و هم در امور ویراستاری شایان توجه است، و البته جناب آقای مهدی جمالی و جناب آقای صادق شش‌یکانی با پیش بردن امور اداری و اجرایی پژوهشکده، مجالی برای انجام چنین طرح‌هایی فراهم آورده‌اند. همسر و فرزندان عزیزم بسیار تحمل کردند و از حقوق خود گذشتند تا این مجموعه به سامان رسید. مرا یارای سپاس از زحمات خالصانه و صادقانه عزیزان نامبرده نیست امید که پاداش الهی در زمانی که انسان به هیچ‌چیز بیش از آن نیاز ندارد، این کوشش‌ها، خدمات و زحمات ارزشمند را جبران کند.

علی‌اکبر علیخانی

تهران، اسفندماه ۱۳۸۹